

JONDOR SHEVASINING AYRIM LEKSIK XUSUSIYATLARI

Boltayeva Mahfuza Shukrulla qizi

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Jondor shevasining leksik-semantik xususiyatari haqida fikr yuritiladi. Jondor shevasiga xos kundalik ro‘zg‘orda ishlatiladigan hamda to‘y va marosimga oid bazi so‘zlar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Jondor ,sheva, lahja, o‘g‘uz, dialekt, fonetik, morfologik, leksik

Abstract: This article discusses the lexical and semantic features of the Jondor dialect. It analyzes a number of words characteristic of the Jondor dialect that are used in everyday household life, as well as certain words related to weddings and traditional ceremonies.

Keywords: Jondor, dialect, subdialect, Oghuz, dialectology, phonetics, morphology, lexicon.

Bizning adabiy tilimizning shakllanishi va boyishida shevalar asosiy va muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababdan ularni o‘rganish, chuqur tahlil qilish hozirgi davr tilshunosligimizning dolzarb vazifalaridan biri hisonlanadi. Bu borada bir qancha tilshunos olimlarimiz ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borgan, ularning fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarini o‘rganib chiqqanlar va o‘zbek shevalarining bir biridan farqli jihatlarini ko‘rsatib berganlar. Faqat ma’lum bir hudud doirasida qo‘llanilib, boshqa hududda yashovchi o‘zbek tili vakillari uchun xos bo‘lmagan so‘zlar hududiy chegaralangan (shevaga xos) yoki dialektizmlar deyiladi.

Dasmol - Idish-tovoqlarni yuvish uchun ishlatiladigan kichkina mato bo'lagi.

Guppi cholish - Suzmaning tarkibidan yog'ini olish jarayoni.(Bunda avval suzmani katta chuqur laganga solib qo'l bilan yaxshilab aylantirib ustidan muzdek suv oz-oz solinadi va suv yuzidagi yog'lar yig'ib olovda eritiladi)

Nishxo'rt - Chorva mollarining yemishlaridan qolgan qoldiq.

Tappot - Quyoshning eng issiq vaqti.

Jipiriq - Juda kichkina jismlarga nisbatan aytiladi. Asosan kichkina bolalar uchun qo'llaniladi.

Chag'ut - Ko'rpa-yostiq ichidagi eskirib qolgan paxta.

Choshgohlik - Abet va kechki ovqat orasidagi tanovvul.

Javob berdi - Kelin tomonning kuyovga rozilik bildirish marosimi. Bunda urf-odatga ko'ra kuyov tomon keltirgan patirni kelin tomon sindiradi.

Patir sindirdi - Sovchilarning patirini sindirish marosimi(bu - kelin tomon rozi bo'lganidan darak).

Sharruxtalab - Bir joyda qo'nim topmaydigan, daydi odamga nisbatan qo'llanadi.

G'urmagaz - Fors. magaz – chivin. Chivinning g'urillashiga nisbat qilib olingan. Bir narsani qayta-qayta takrorlab bezor qiladigan kishilarga nisbatan qo'llaniladi.

Qaratappi - Oftobda kuygan qora odamga nisbatan ishlatiladi.

Ho'jak,vo'jak - Sigirning bolasi.

Mo'kki - Qalin va paypoqdan kaltaroq bo'lgan junli,matoli oyoq kiyim

Jondor shevasida uchraydigan yuqoridagi leksik birliklar ma'no xususiyatlariga ko'ra turli semantik guruhlariga ajratish mumkin.Ularni bir necha guruhlariga ajratishimiz mumkin. Ularning ayrimlari kundalik ro'zg'or, to'y-marosim va maishiy hayot bilan bog'liq bo'lsa, ayrimlari chorvachilik, oziq-ovqat, vaqt, kiyim-kechak hamda oshxonada

ishlatiladigan anjomlarni ifodalashga xizmat qiladi. Shuningdek, insoniyatga tegishli bo'lgan xulq-atvor, xarakter-xususiyati va xatti-harakatini ifodalovchi birliklarni ham uchratish mumkin.

Yuqorida keltirilgan misollar Jondor shevasi leksikasi ham boy bo'lgani hamda xalqning kundalik hayoti va an'anaviy turmush tarziga oid birliklar salmoqli o'rin tutishini ko'rsatadi. Masalan, dasmol, chag'ut, mo'kki kabi birliklar maishiy hayot va kiyinish madaniyati bilan bog'liq tushunchalarni ifodalasa, nishxo'rt, ho'jak kabi birliklar chorvachilikka oid mahalliy nomlashlarni aks ettiradi. Guppi cholish kabi birlik esa an'anaviy oziq-ovqat tayyorlash jarayonining mahalliy nutqdagi ifodasidir. Bu esa Jondor xalqining madaniyati bilan ham bog'liq.

Jondor shevasining o'ziga xos muhim jihatlaridan biri shundaki, ayrim birliklar faqat predmet yoki hodisani nomlash bilan chegaralanmay, muayyan urf-odat va ijtimoiy munosabatlarni ham ifodalaydi. Xususan, javob berdi va patir sindirdi kabi birliklar to'y-marosimlar bilan bog'liq bo'lib, ularning mazmunida xalqning qadimiy an'analari va marosimga oid qarashlari aks etadi. Shu sababli bunday birliklarni faqat leksik jihatdan emas, balki etnolingvistik nuqtayi nazardan ham o'rganish muhimdir.

Shuningdek, sharruxtalab, g'urmagaz, qaratappi, jipiriq, jiltoqi, muplis kabi birliklar inson xarakterini tavsiflashga xizmat qilishi bilan ajralib turadi. Mazkur birliklarda predmet yoki shaxsning muayyan belgisi asosida nomlash, xarakteristika berish hamda baholash xususiyati kuzatiladi. Bunday birliklarning mavjudligi Jondor shevasining obrazli va ta'sirchan leksik imkoniyatlari keng ekanligi bilan ajralib turadi.

Jondor shevasiga oid leksik materiallarni tahlil qilish jarayonida ayrim birliklarning fonetik variantlari ham kuzatiladi. Jumladan, ho'jak, vo'jak shakllari bir tushunchaning tovush almashinishi bilan turlicha fonetik ko'rinishda qo'llanishini ko'rsatadi. Bu kabi variantlarni hududiy nutq materiallari asosida izchil qayd etish shevaning fonetik va leksik xususiyatlarini yanada chuqurroq o'rganish zarurligini namoyon qiladi.

Umuman olganda, Jondor shevasining leksikasi o'zbek xalq shevalarining keng va rang-barangligini namoyon etuvchi muhim manbalardan biridir. Undagi mahalliy birliklar hudud aholisining turmush tarzi, xo'jalik faoliyati, urf-odatlar va kundalik hayoti hamda an'analari bilan chambarchas bog'liq. Shu boisdan ham Jondor shevasiga xos leksik birliklarni yig'ish, ularning ma'nolarini izohlab berish, semantik guruhlariga ajratish, hududiy jihatdan aniqlash va qo'llanish doirasini belgilash dialektologik tadqiqotlar uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Buxoro viloyatining Jondor shevasi o'ziga xos leksik xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi. Ushbu hudud shevasi fors-tojik tili hamda o'zbek tilining o'g'uz lahjasi ta'siri ostida shakllangan. Hudud shevasida fors-tojik tilining ta'siri turli nomlar, xususan, meva, o'simlik, uy-ro'zg'or va boshqa guruh so'zlar misolida namoyon bo'ladi.

Jondor dialektiga oid qator leksikalarda tilning etimologiyasi hamda hudud doirasida saqlanib qolgan urf-odat hamda an'analarga mavjudligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

Jondor shevasining ayrim leksik birliklarini o'rganish natijasida mazkur hudud nutqida o'ziga xos mahalliy leksik qatlam mavjudligi aniqlandi va ularning semantik jihatlariga ham alohida e'tibor qaratildi. Ushbu birliklar maishiy hayot, chorvachilik, oziq-ovqat, vaqt, kiyim-kechak, to'y-marosim, so'kinch so'zlar va insonning ichki kechinmalarini tavsiflash kabi turli mazmuniy guruhlarini tashkil etadi. Tadqiq etilgan materiallar Jondor shevasi leksikasida xalqning an'anaviy urf-odatlar, tarixiy va madaniy tajribasi bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Ayniqsa, marosimga oid birliklar hudud aholisi orasida shakllangan an'anaviy urf-odatlarning tildagi ifodasi sifatida alohida ahamiyatga ega.

Jondor shevasiga xos leksik birliklarni ilmiy jihatdan qayd etish, izohlash va o'zbek dialektologiyasi uchun muhim ahamiyat kasb etadi, shu bilan bir qatorda o'zbek tilining hududiy leksik boyligini saqlash nuqtayi nazaridan ham muhimdir. Mazkur materiallarni kelgusida yanada kengaytirish ularni fonetik, morfologik, semantik va etimologik jihatdan

tadqiq etish Jondor shevasining lingvistik xususiyatlarini to'liqroq yoritish kabi masalalarni yoritish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Жўраев Б. Ўзбек адабий тили ва диалектлари. - Т.: Фан, 1963. –Б. 78.
2. Kilichev b.E. Til tizimi va ma'noviy munosabat muammosi. Monografiya. –Buxoro, Buxoro nashr. 2022. – 118 b.
3. Kilichev B.E. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. O.,quv qo.,llanma. –Buxoro, Durdona, 2023. – 212 b.
4. Kilichev B.E. Onomastika. O.,quv qo.,llanma. –Buxoro, Durdona, 2023. – 180 b.
5. Kilichev B.E., Boltayeva M.Sh. Jondor tuman shevasining ayrim ma'no guruhlar haqida/ Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 391) Jan.2023.
6. Kilichev B.E., Safarova M.Z. The Concept of Totemism and Ethnonym. Central asian journal of literature, philosophy and culture. Volume: 03 Issue: 05 May 2022.
7. Мирзаев М.М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари: филология фанлари доктори дисс. – Тошкент, 1965 – 461-б. 1265 Vol.2 №5 (2024). May Journal of Effective innovativepublication.uz Learning and Sustainable Innovation
8. Рахмонов Н.С. Ўзбек тили Навоий вилояти шевалари морфологик хусусиятларининг лингвоареал тадқиқи: филол.фанл...фалсафа докт. диссер. Самарқанд, 2018. – 164 б.
9. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. –Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004. Б.125. 10. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Т.: Фан, 1962. Б. 320
11. funktsionirovaniya-sovremennykh-britanskikh-dialektov-na-material.
12. <https://www.dissercat.com/content/sotsiokulturnye-osobennosti-funktsionirovaniya-sovremennykh-britanskikh-dialektov-na-material>
13. <https://www.dissercat.com/content/balkharskii-dialekt-lakskogo-yazyka>